

Recensions

Aaron D. RUBIN; Lily KAHN (ed.). *Handbook of Jewish languages*. Leiden; Boston: Brill, 2015. XVII, 760 p.; 23 cm. ISBN: 978 90 04 21733 1; E-ISBN: 978 90 04 29735 7. Enquadernació en cartonné. (Brill's Handbooks in Linguistics; 2)

Amb la publicació del *Handbook of Jewish languages*, Lily Kahn (Escola Universitària de Londres) i Aaron D. Rubin (Universitat Estatal de Pennsilvània) presenten, com a editors, un manual d'introducció a les més diverses llengües emprades pels jueus al llarg de la història: des de l'amhàric i el grec del primer mil·lenni dC fins a les llengües més recents, com l'anglès actual parlat pels jueus. És la primera vegada que es publica una obra d'aquestes característiques, amb la intenció de presentar en un sol volum aquestes llengües, de la mà de grans experts en la matèria. Hom hi trobarà una introducció a llengües prou conegudes com l'ídix i el judeocastellà (sefardita), així com també varietats jueves com l'amhàric, l'àrab, l'arameu, el berber, l'anglès, el caraïta i el crimtxac o judeotàtar de Crimea (dues llengües túrquiques), el francès, el georgià, el grec, l'hongarès, l'iranià, l'italià, l'espanyol sud-americà, el malaiàlam (llengua parlada al sud de l'Índia), l'occità, el portuguès, el rus, l'eslau, el suec, el siríac i el turc. Davant d'aquesta diversitat lingüística, sobta, tanmateix, que la llengua catalana emprada pels jueus durant l'edat mitjana no hagi estat tinguda en compte, tenint present la rellevància històrica i cultural que tingueren els jueus catalanoparlants a la Corona catalanoaragonesa, dels quals ens han arribat nombroses gloses i alguns textos catalans escrits en alfabet hebreu (aljamiats), tal com comentaré amb una mica més de detall més endavant.

Aquest manual ha estat publicat a la prestigiosa editorial Brill. L'edició és d'un alt nivell, inclosa la tipografia, especialment problemàtica quan es treballa amb tantes llengües diverses i amb tants alfabet diferents.

El llibre està organitzat en una introducció (p. 1-7), vint-i-tres capítols corresponents a cadascuna de les llengües analitzades (p. 8-747), un epíleg referent a llengües jueves més minoritàries (p. 748-752) i l'índex (p. 753-760). Abans de la introducció hi ha un apartat destinat a la biografia dels especialistes que hi han col·laborat (p. x-xvi). La transcripció de l'alfabet hebreu en caràcters llatins, segons si es tracta d'hebreu bíblic, postbíblic o hebreu modern, i que es pot observar a l'apartat següent (p. xvii-xix), és la correcta i esferable en un llibre d'aquestes característiques.

Cada capítol comença amb una introducció a la llengua en qüestió, incloent-hi fases històriques, dialectes i registres. S'hi exposa també quina mena de textos i literatura s'ha conservat de la llengua analitzada. A continuació s'analitza la llengua des del punt de vista fonològic, morfològic i sintàctic, i s'hi presenta també un estudi del lèxic conservat, especialment en comparació amb l'equivalent llengua parlada per no-jueus. En el cas que la llengua analitzada sigui escrita, hi apareix també una crestomatia, amb l'escriptura original i la seva transcripció. Al final de cada capítol, hi ha una secció anomenada «further study» destinada a fer un repàs de l'estat de la investigació de la llengua en qüestió en què s'exposen els *desiderata* que hom espera que es realitzin en un futur.

La característica principal de totes aquestes llengües parlades per jueus és que totes presenten lèxic hebreu, atès que totes les comunitats jueves, parlessin l'idioma que parlessin, compartien l'ús de l'hebreu com a llengua escrita i litúrgica. A més a més, en molts casos, tot i que no sempre, aquestes llengües mostren trets fonològics, morfològics i sintàctics que els distingeixen de les equivalents parlades per no-jueus. El grau de diferència entre ambdues varietats pot diferir considerablement. En molts casos, com en el cas de l'ídix i del sefardita, les diferències són prou evidents, en gran mesura perquè els parlants han viscut aïllats dels parlants de la llengua d'origen durant un període de temps prou llarg. En d'altres casos, com en el del francès i el portuguès parlat pels jueus, les diferències són pràcticament inexistents i només es distingeix per l'ús de l'alfabet hebreu (aljamiat). El llibre presenta llengües amb un gran corpus, com l'ídix, el sefardita i les varietats jueves de l'aramèu i de l'àrab, però també d'altres que, com el rus, l'anglès i el malaiàlam, tan sols es conserven com a llengua parlada. També apareixen varietats jueves com la del francès, l'italià i el grec, que presenten llengua escrita, però amb un corpus molt

menor si el comparem amb el de l'ídix o el del sefardita. Els editors empenen el terme *Judeo-language* per a aquelles varietats de llengües que han estat escrites en alfabet hebreu (aljamiat), i reserven el terme *Jewish language* per a les no escrites, només parlades pels jueus d'una determinada regió o país.

Des d'un punt de vista estrictament lingüístic, emperò, segons el meu parer, aquesta monografia no distingeix clarament els casos en què estem davant de dues llengües diferents i aquells altres en què simplement estem davant d'una mateixa llengua amb alguns trets diferencials de tipus lèxic i prou. Entre els lingüistes, una varietat lingüística és considerada llengua diferent respecte a aquella de la qual prové quan té necessàriament canvis morfològics que afecten directament el moll de l'os de la llengua: la morfologia nominal i verbal especialment. Els manlleus lingüístics, en canvi, no es consideren canvis prou forts per a dotar el caràcter de llengua diferent a una varietat lingüística, atès que el lèxic és la part més superficial de l'estructura d'un idioma i és la més predisposada al canvi i a la influència d'altres. Pensem, per exemple, en l'anglès modern, un 60 % del lèxic del qual és d'origen romànic (per influència del francès i dels llatínismes), i no per això s'ha considerat mai una llengua no germànica, diferent de l'antic anglès, per exemple. Per tant, la majoria de llengües que s'analitzen en aquesta monografia, atès que les úniques diferències que presenten són de caire lèxic, s'haurien de considerar, no pas distintes, ans com a meres variants de la llengua d'origen. En aquest sentit, fóra bo aclarir que els termes *Judeo-language* i *Jewish language* fan referència, en molts casos, no al fet que sigui una llengua diferent (que en algunes ho ha arribat a ser, com en el cas de l'ídix), ans únicament al fet que es tracta de la llengua d'origen parlada pels jueus d'aquella regió.

A continuació, atesa la llargària d'aquesta monografia, passaré a comentar certs aspectes que m'han cridat l'atenció i que he trobat suggerents i interessants, essent conscient, emperò, que, per la limitació inherent en una ressenya d'aquestes característiques, no serà possible abastar-ho tot amb exhaustivitat.

La llengua jueva que encapçala el llibre és l'amhàric (angl. *Jewish Amharic*), en un capítol força interessant, especialment si es té en compte que és la primera publicació que es fa sobre aquesta varietat de l'amhàric, la llengua parlada pels jueus d'Etiòpia (*Beta Israel*). El capítol que analitza l'àrab dels jueus (angl. *Judeo-Arabic*) és també molt suggeridor i ben documentat. Especialment interessants són, des del meu punt de vista, els detalls d'hipocorrecció i d'hipercorrecció que presenta aquesta varietat de llengua a causa de la influència de l'hebreu, una llengua semítica semblant a l'àrab, però amb dife-

rències també notables (vegeu p. 35-37, a propòsit de l'ús del pronom relatiu àr. *alladī*).

Pel que fa a l'arameu dels jueus (angl. *Judeo-Aramaic*), l'autor de l'article, Stephen Fassberg, comenta (p. 65) que l'arameu esdevingué la llengua oficial de l'Imperi persa aquemènida i menciona que, per aquest motiu, s'han trobat bilingües arreu del vast Imperi persa: Sardes (lidi-arameu), Límira (arameu-grec), Armazi (grec-arameu) i Kandahar (grec-arameu). En aquest context, s'hi troba a faltar l'estela trilingüe del temple de Leto (lici-grec-arameu), trobada al principal santuari de Lícia, situat a pocs quilòmetres de Xantos. Aquesta estela, molt extensa i molt ben conservada, representa un testimoni únic i importantíssim tant per a la història de la regió com per al coneixement de la llengua lícia, llengua indoeuropea de la família de les anatòliques, testimoniada a cavall dels segles v-iv aC. La versió aramea d'aquesta estela trilingüe sembla que és una versió lliure del text lici i grec (vegeu Laroche, 1979, per a la bilingüe de Límira). Si es compara amb la bilingüe de Límira, ciutat lícia també, esmentada per l'autor, la trilingüe del temple de Leto és molt més extensa que no pas la de Límira, molt més breu i de caràcter funerari (vegeu Vernet i Vernet, 2015). Val la pena destacar que, malgrat aquests petits detalls, el capítol sobre l'arameu dels jueus és força interessant i recomanable.

Quant al judeofrancès (angl. *Judeo-French*), Kiwitt i Dörr presenten (p. 152 i 153) una taula on es recullen les transliteracions emprades en les diferents edicions dels textos escrits en judeofrancès que, segons el meu parer, és molt aclaridora i útil per al filòleg. Dins d'aquest mateix capítol, val la pena mencionar la secció «Further study» perquè els autors hi presenten un bon estat de la qüestió dels estudis previs d'aquesta llengua, les edicions existents, etc.

Més endavant, Enoch (p. 181-184) ofereix una bona explicació i exposició sobre l'entonació del georgià jueu (angl. *Jewish Georgian*) que, segons l'autor, es distingeix notablement de la pronúncia del georgià parlat per no-jueus. A l'apartat 3.1.3 (p. 184), a propòsit de la pronunciació de les paraules escrites en hebreu, Enoch afirma que, en la varietat jueva del georgià, «yod following sere is not pronounced as a diftong» i menciona l'exemple següent: «בִּית־הַמִּקְדָּשׁ 'bet amiḵdaš'». Sobra aquesta afirmació si es té en compte que la pronúncia normativa en hebreu és justament aquesta, i, per tant, en principi no hauria de considerar-se un tret distintiu del georgià parlat pels jueus. En el mateix apartat (p. 184-185), Enoch comenta que els jueus de Geòrgia occidental no segueixen la norma general del georgià i afegixen la desinència del cas nominatiu *-i* als noms acabats en vocal, cosa que no s'esdevé en georgià estàndard. Hauria estat interessant saber si aquesta peculiaritat del parlar dels

jueus és un arcaisme o bé una innovació, atès que l'autor no comenta res en aquest respecte.

Pel que fa al judeogrec (angl. *Judeo-Greek*), l'autora, Julia G. Krivoruchko, afirma, en l'apartat 1.1 (p. 195), que «during the Hellenistic and Roman periods, Greek was the dominant language of the entire Mediterranean region, spread throughout the Levant and Egypt», una afirmació que, com a mínim en l'expressió «the entire Mediterranean region», no és exacta, puix que a la Mediterrània occidental d'època romana el llatí fou, sens dubte, la llengua dominant (només cal veure l'ingent nombre d'inscripcions llatines trobades arreu de l'Imperi romà de la Mediterrània occidental per a adonar-se'n, mentre que sí que és veritat que el grec, en època imperial romana, era la llengua emprada en la Mediterrània oriental, tot i que no pas l'única; vegeu Mullen, 2012). A la p. 196, l'autora fa una altra constatació que ens ha cridat l'atenció: «in certain areas of Western Europe, Jews continued to use Greek even after their Christian neighbours had abandoned it, but eventually they adopted local Romance languages». I justifica aquesta afirmació pel fet que les llengües romàniques parlades pels jueus hagin conservat un manlleu d'origen grec, el verb *meldar/meltar(e)* 'estudiar (la Torà)' (< gr. μελετάω 'estudiar atentament'). Segons el que es desprèn d'aquesta afirmació, l'autora interpreta que el grec, a l'Europa occidental, havia estat emprat no tan sols pels jueus, ans també per la població no jueva, cosa que sobta, perquè el grec, a l'Imperi romà d'Occident, sempre va ser una llengua minoritària, únicament coneguda per les elits culturals: el poble no el coneixia, i emprava únicament el llatí vulgar com a llengua vehicular, una llengua que acabà esdevenint el que coneixem avui com a llengües romàniques. En segon lloc, intentar justificar que els jueus de l'Europa occidental empraren el grec perquè se'n conserva un manlleu (probablement l'únic) mantingut en la varietat jueva de les llengües romàniques també em sembla força agosarat, atès que no hi ha cap altre més indicatiu que ho pugui demostrar, de manera que no deixa de ser una mera hipòtesi amb molt poca base. Finalment, voldria afegir una darrera observació. Com acabem de veure, l'autora afirma que el «Judeo-Greek was a substrate language of Judezmo (Ladino), Judeo-Occitan (Judeo-Provençal) and Judeo-Italian» perquè hi ha un manlleu comú a totes elles, el verb *meldar/meltar(e)* 'estudiar la Torà'. En aquest punt, i al marge de la hipòtesi del substrat grec comentada suara, l'autora hauria d'haver esmentat també el cas del català, perquè també conserva aquest manlleu (vegeu Blondheim, 1925, p. 77-78), així com també hauria pogut mencionar l'obra de Blondheim (1925), l'estudiós que esmenta i analitza aquest manlleu de les llengües romàniques. En

l'apartat 2.1, a propòsit de la literatura grega antiga i de les traduccions en grec que es van fer de la Bíblia, l'autora omet els *Hexapla* d'Orígenes, del segle III dC, obra importantíssima, considerada la primera edició crítica de l'Antic Testament, en sis columnes, l'original hebreu, la transcripció de l'original hebreu en alfabet grec, i quatre traduccions de l'Antic Testament en grec (vegeu Albrecht, 2015).

El capítol dedicat a les llengües iranianes dels jueus (angl. *Judeo-Iranian*), escrit per Borjan, és, malgrat la seva complexitat i la diversificació de llengües, molt entenedor i ben presentat. S'agraeix l'arbre genealògic que l'autor presenta sobre les diferents llengües jueves de l'Iran, així com també el mapa que mostra les ciutats i les regions on es parlen les diferents llengües jueves iranianes (p. 238 i 239, respectivament).

Aaron Rubin, a propòsit dels glossaris conservats en judeoitalià (angl. *Judeo-Italian*), esmenta el *Maqre Dardeqe*, el més antic diccionari bíblic publicat en una llengua romànica, escrit a principi del segle XV per Perets Trabot, immigrant que s'establí a Itàlia. L'autor de l'article comenta que fou un immigrant francocatalà (*French-Catalan immigrant*). Perets Trabot, que s'anomenava a si mateix *catalaní* o *sarfatí*, fou un jueu d'origen català que visqué a Catalunya fins al 1391 i que després, segurament a causa dels atacs que hi hagué en contra dels jueus al Principat, hagué de marxar a França i finalment a Itàlia (vegeu Hary i Gallego, 2006, p. 229; tanmateix altres estudiosos creuen que primer visqué a França i després es dirigí a Catalunya).¹ En qualsevol cas, Rubin hauria pogut fer menció, com a curiositat, del fet que sembla que el primer diccionari hebreu-romànic que aparegué imprès a Nàpols el 1488 amb el títol *Maqre Dardeqe* fou una adaptació del que Perets Trabot compongué en català i en francès. A la p. 316, Aaron comenta dos manlleus de l'italià en un text escrit en hebreu per un jueu italià: *furnon* (= it. *forno*) i *furqon* (= it. *forca*) i en cita el text complet: באו האנשים בקרוב והכו הצנשים בפורקון ויצאו הנשים מפורנון *bâ'û hâ-ʿânâšim bʿ-qârôn wʿ-yâš'û ha-nâšîm mi-fûrnôn wʿ-hikkû hâ-ʿânâšîm bʿ-fûrqôn*. Tanmateix, en la primera oració, apareix el sintagma preposicional *bʿ-qârôn* 'en un carruatge', el substantiu del qual, *qârô*, sembla igualment ser un manlleu de l'italià *carro*, del qual l'autor no comenta res. En general, i malgrat aquestes petites observa-

1. Vegeu «Trabot (Trabotto)», en *Encyclopaedia Judaica*, vol. 20, segona edició, Farmington Hills, Mich., Thomson Gale, i Jerusalem, Keter, 2007, p. 78.

cions, el capítol sobre el judeoitalià és molt suggerent i recomanable de ser llegit.

A propòsit del sefardita (angl. *Judezmo*), l'autor d'aquest capítol, David M. Bunis, en la seva introducció històrica sorprèn quan afirma: «Since the majority of Iberian Jews resided in Castile, the most important and prestigious region in medieval Spain, the predominant types of Ibero-Romance used by the medieval Spanish Jews appear to have been Judaized varieties of Old Castilian.» L'autor no justifica aquesta afirmació amb cap document històric ni de bibliografia, i sembla no tenir en compte que als segles XIII-XIV el call de Barcelona era un dels més poblats en l'àmbit peninsular. Segons la meua opinió, des d'un punt de vista històric, aquesta afirmació no és correcta, o com a mínim, no reflecteix la realitat històrica del moment, perquè, primerament, no té en compte l'aspecte temporal (a l'edat mitjana, segons els segles, hi ha regions de la Península que superaren en prestigi el regne de Castella, com al-Àndalus, que, als segles X-XI, visqué una etapa d'una gran esplendor cultural, o el Regne d'Aragó i el Principat de Catalunya, que, durant els segles XIII-XIV, sota el regnat de Jaume I el Conqueridor, Pere el Gran i Alfons el Franc, i gràcies a figures internacionals de la talla de Salomó ben Adret a Barcelona i de Moixé ben Nahman a Girona, visqué la seva màxima esplendor i s'estengué primerament pel Regne de Mallorca i pel Regne de València i després, per tota la Mediterrània). L'afirmació segons la qual la majoria dels jueus de la península Ibèrica residien a Castella és també injustificada, atès que els jueus residiren arreu de la Península, en ciutats amb comunitats jueves de referència internacional en època medieval com les aljames de Girona, de Barcelona —una de les més poblades de la Península durant els segles XIII i XIV— i de Tortosa, per posar només alguns exemples de la Corona catalanoaragonesa (vegeu Assis, 1997*a* i 1997*b*; Estanyol, 2009. Per a una bibliografia completa i recent sobre els jueus catalans a la Corona catalanoaragonesa, vegeu Valls, 2015, p. 931-945).

Pel que fa al capítol referent a l'ídix, l'autora, Lily Kahn, dedica un bon nombre de pàgines a l'estudi d'aquesta llengua, amb una bona introducció i presentació de la seva història, així com amb una bona descripció lingüística a nivell sincrònic. Hi manca, emperò, al meu entendre, una comparació amb la gramàtica de l'alemany estàndard, atès que la immensa majoria de fenòmens lingüístics que explica i detalla referents a l'ídix, i que un lector no familiaritzat amb l'alemany podria considerar trets propis i distintius d'aquesta llengua, es donen també en la gramàtica de l'alemany estàndard (*alt hoch Deutsch*). És el cas, per exemple, del diminutiu, que sempre mostra el gènere neutre, tant

en alemany com en ídix (p. 670), o de la *n-Deklination* de l'alemany, que també s'observa en la flexió nominal de l'ídix (p. 672); el fet que els adjectius, quan tenen la funció sintàctica d'atribut, siguin invariables és quelcom que també s'esdevé en alemany estàndard (p. 675); la formació dels adjectius en grau comparatiu de l'ídix és, de fet, la mateixa que en alemany (a través d'un sufix + *Umlaut*); els adverbis i els numerals són els mateixos en ambdues llengües, tret de petites variacions; els temps verbals, com el present, el futur i el pretèrit, són els mateixos en ambdues llengües (tot i que l'ídix hagi perdut el pretèrit simple o literari), així com la veu passiva, que es forma de la mateixa manera que en alemany, etc. Totes aquestes observacions haurien estat útils per a fer-se una idea del grau de discrepància morfològica existent entre ambdues llengües i per a poder establir, en darrer terme, una bona base lingüística de cara a justificar i demostrar correctament l'origen lingüístic de l'ídix.

El darrer capítol del llibre (p. 748-751) fa referència a altres llengües jueves amb documentació escassa o difícil d'aconseguir. L'autor, Aaron D. Rubin, esmenta breument el cas de la llengua catalana parlada pels jueus a l'edat mitjana, quelcom sorprenent si es té en compte que, en un volum d'aquestes característiques, destinat a analitzar les més diverses llengües parlades pels jueus, es dediquen capítols sencers a parlar de llengües jueves amb un corpus reduït o, fins i tot, de llengües jueves parlades únicament i en perill d'extinció. D'entrada, sobta que no s'hi hagi dedicat cap capítol a la llengua dels jueus catalans, per la importància que tingueren en la Corona catalanoaragonesa (vegeu més amunt) i pel fet que s'hagin conservat textos en català escrits per jueus catalans en alfabet hebreu (aljamiat). L'autor es justifica explicant que es coneixen un nombre molt reduït de textos i glosses en judeocatalà (p. 748), cosa que no és ben bé certa, si es té en compte l'elevat nombre de glosses catalanes que apareixen i van apareixent en molt diversos manuscrits medievals de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (vegeu Valls, 2015, p. 42-66), l'arxiu medieval més important pel que fa a la documentació conservada. Quant als documents escrits en català aljamiat pels jueus, els textos coneguts fins ara eren els següents (vegeu Valls, 2015, p. 43):

- cinc poemes o cants de noccs nupcials que es troben en manuscrits del segle xv custodiats a Oxford i a Jerusalem,
- les ordinacions de l'any 1455 del clavari de l'aljama de Cervera,
- una carta datada de l'any 1488 de Xelomó Cohén a Yossef Cavaller, jueus de Cervera, i
- un albarà de 1417 del corredor Francesc d'Anyó del Regne de València, encara inèdit.

A aquests textos aljamiats caldria afegir-hi dos textos catalans aljamiats més, recentment descoberts i comentats en la tesi d'Esperança Valls (Valls, 2015, p. 266-267, quant al comentari lingüístic, i p. 786-818, quant a l'edició), d'un gran interès, especialment el segon, que sembla ser un text literari en vers. Per tots aquests motius, considerem que el català parlat pels jueus de terres catalanes, al marge de la singularitat o no que pogués tenir aquesta varietat respecte al català parlat per no-jueus (vegeu Feliu i Ferrer, 2011), bé hauria hagut de merèixer un capítol a part no solament per a tractar-hi i analitzar-hi la llengua, ans també per a situar els jueus catalans dins de la història i la rellevància que van tenir en la Corona catalanoaragonesa. La singularitat, encara avui viva, dels xuetes de Mallorca, antics descendents dels jueus catalans del Regne de Mallorca, és absent en aquesta monografia, cosa que també ens ha sorprès (vegeu Picazo, 2006).

En general, i ja per acabar, la sensació que hom té després d'haver llegit el llibre de Rubin i Kahn és que hi ha capítols més ben documentats que d'altres, però, per descomptat, aquestes observacions no canvien el fet que aquest llibre és una font única i indispensable que de ben segur esdevindrà un manual de referència, molt útil per als lingüistes, dialectòlegs, acadèmics i estudiants de llengües minoritàries i amenaçades.

Bibliografia

- ALBRECHT, Felix (2015). «Hexapla of Origen». En: *The Encyclopedia of the Bible and its reception*. Vol. 11. Berlín: De Gruyter, p. 1000-1002.
- ASSIS, Yom Tov (1997a). *The golden age of Aragonese Jewry: Community and society in the Crown of Aragon, 1213-1327*. Londres; Portland: The Littman Library of Jewish Civilization.
- (1997b). *Jewish economy in the medieval Crown of Aragon, 1213-1327: Money and power*. Leiden: Brill.
- BLONDHEIM, David S. (1925). *Les parlers judéo-romans et la Vetus Latina: Études sur les rapports entre les traductions bibliques en langue romane des Juifs au Moyen Âge et les anciennes versions*. París.
- ESTANYOL, Maria Josep (2009). *Els jueus catalans: Les seves vivències i influència en la cultura, l'economia i la política dels reialmes catalans*. Barcelona: PPU.
- FELIU, Francesc; FERRER, Joan (2011). «Judaeo-Catalan: In search of a mediaeval dialect that never was». Trad. de John Francis Elwolde. *Journal of Medieval Iberian Studies*, 3 (núm. 1, març), p. 41-60.

- HARY, Benjamin H.; GALLEGRO, María Ángeles (2006). «Lexicography and dialectology in the Spanish Maqre Dardeq». En: HARY, B.; BENSHAMMAI, H. (ed.). *Esoteric and exoteric aspects in Judeo-Arabic culture*. Leiden: Brill, p. 227-256.
- LAROCHE, Emmanuelle (1979). «L'inscription lycienne». En: *Fouilles de Xanthos*. Tom VI: METZGER, H. (ed.). *La stèle trilingue de Létôon*. París: C. Klincksieck, p. 49-127.
- MULLEN, Alex (ed.) (2012). *Multilingualism in the Graeco-Roman worlds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PICAZO MUNTANER, Antoni (2006). *Els xuetes de Mallorca: Grups de poder i criptojudaisme al segle XVII*. Palma: El Tall.
- VALLS, Esperança (2015). «Els fragments hebreus amb aljames catalanes de l'Arxiu Històric de Girona: estudi textual, edició paleogràfica i anàlisi lingüística». Tesis doctoral no publicada, dirigida pel doctor Joan Ferrer i defensada a la Universitat de Girona el 2 de febrer del 2016.
- VERNET, Mariona; VERNET, Eulàlia (2015). «La inscripción aramea de Limyra analizada a través del licio Zemure 'Limyra': Una nueva lectura e interpretación». En: BERNABÉ, A.; ÁLVAREZ PEDROSA, J. A. (ed.). *Orientalística en tiempos de crisis: Actas del VI Congreso Nacional del Centro de Estudios del Próximo Oriente (Madrid, 10-13 diciembre 2013)*. Madrid: Libros Pórtico, p. 331-344.

MARIONA VERNET I PONS
 Universitat de Barcelona
 mvernet@ub.edu

Josep Xavier MUNTANÉ I SANTIVERI. *Regest dels documents de l'arxiu parroquial de Verdú relatius als jueus*. Vol. 1: 1265-1339. Vol. 2: 1340-1484. Barcelona: Institut d'Estudis Mòn Juïc, 2015. CCIII, 1457 p.; 23,5 cm. ISBN 978-84-943862-7-5 (Bet Guenazim; 2)

Josep Xavier Muntané i Santiveri ens ofereix un catàleg de registres de documentació notarial relativa als jueus de l'arxiu parroquial de Verdú, en qualsevol de les diferents fases de redacció de la dita documentació i de tipologies molt variades. Comprèn un total de 220 anys.

Palesa la utilització de la notaria parroquial de Verdú per part dels jueus i l'existència de documentació d'aquesta minoria religiosa en un arxiu parroquial, davant la creença generalitzada d'antuvi que un arxiu eclesiàstic no se-